

Erb Mária

**Akkulturációs folyamatok és interetnikus kapcsolatok
a magyarországi németeknél 1945-ig a magyar jövevényszók
tükrében¹**

**Acculturation Processes
and Interethnic Relations among Germans in Hungary before
1945 in the Light of Hungarian Loans**

Acculturation means adaptation to new or changed circumstances of living and a variegated process of integration. Although it is a phenomenon that can be examined with respect to individual lives as well, the research of this field is concerned usually with larger communities, with entire ethnic groups – in our case, with Germans living in Hungary. The author gathered the data, about 400 Hungarian loans that the German minority adopted, from 34 settlements and four larger regions. The thematic distribution of the words is: 1. Culinary culture; 2. Clothing; 3. Behaviour culture; 4. Swearwords; 5. Agriculture and animal husbandry; 6. Scientific and technical development; 7. Official and military language; 8. The language of children, games.

Az akkulturáció az új vagy megváltozott életkörülményekhez való alkalmazkodás, beilleszkedés sokszínű folyamatát jelenti, és noha egyéni, szinguláris sorsok, életrajzok esetében is vizsgálható jelenségről van szó, az ilyen tárgyú kutatások mégis túlnyomórészt nagyobb közösségekre (pl. faluközösségekre), illetve egész népcsoportokra vonatkoznak és koncentrálnak.

Az akkulturációs folyamatok és stratégiák szempontjából kiváló kutatási terepet jelentenek a nemzeti és etnikai kisebbségek, hiszen az alkalmazkodás, a beilleszkedés egymástól eltérő nyelvek és kultúrák huzamos, nem ritkán több száz éves együttélésének nem csak természetes velejárója, hanem ezen túlmenően – már csak a közvetlen, földrajzi-horizontális egymásmellettség okán is –, igen sok esetben szükségszerű következménye is – mind a kisebbségek és a többségi, befogadó nemzet, mind pedig a kisebbségek egymás közti viszonylatában. Az akkulturációban kulcsfontosságú közvetítőszerünk van az egyes népcsoportok közötti kontaktusoknak, interakcióknak és interetnikus kapcsolatoknak, melyek konkrét, elsősorban, de nem kizárólag az anyagi kultúra területén megnyilvánuló sokszínű kölcsönzési, azaz átadási-átvételi folyamatokban is megnyilvánulnak. Ezeknek szó szerinti igen beszédes és sokatmondó tanúi a jövevényszavak, mivel a tapasztalatok szerint az átvevő népcsoport az újonnan integrált valóság tartalmakkal együtt nagyon gyakran azok megjelölését is átveszi az átadó népcsoport nyelvéből. Előadásomban egy hazai kisebbségi népcsoport, a hódoltság után idetelepített németek, német nyelvű szövegek példáján vizsgálom az akkulturációt és az interetnikus kapcsolatokat azok nyelvi lecsapódása alapján. A műfaji korlátokra tekintettel nincs lehetőség e helyütt

¹ Jelen cikk a szerző a *Változások a Kárpát-medence tér- és identitás szerkezetében* címmel 2002. május 30–31-én a MTA Kisebbségkutató Intézete által rendezett konferenciára készített előadásának szerkesztett változata.

egy átfogó, mindenre kiterjedő elemzésre, ezért csak a jellemzőbb folyamatokra szeretnék rávilágítani.

A török kiűzése után, a főként a XVIII. században császári és magánföldesúri újranevelési akciók keretében dél- és középnémet területekről Magyarországra telepített németiség itt az új, szokatlan életkörülmények igen sok szintjével és formájával szembesült, amelyek hol több, hol kevesebb szükségszerűségből adódóan potenciális integrálódási felületeket nyújtottak: nemcsak a nyelvi környezet volt idegen számukra – többszörösen is, hiszen új hazájuk etnikai térképe igen színes volt –, hanem az őket immár körülvevő szellemi, tárgyi és gazdálkodási kultúra, az állami berendezkedés, a szociális viszonyrendszerek és társadalmi viselkedési formák, sőt a klíma és részben ezzel összefüggésben a flóra és a fauna is. Az új körülményekre és kihívásokra adott válaszok egyik fontos és összetett forrásanyagát képezi az a négyszáz, a magyar nyelvből vett és a hazai német nyelvjárásokba integrált jövevényszó, melyeket különböző, 1945-ig – tehát a vizsgált időszak végéig – nyomtatásban megjelent tudományos, illetve dokumentatív jellegű publikációkból gyűjtöttem össze. A négyszáz szó elterjedtsége nem azonos: egy részük szinte minden hazai német nyelvjárásban megtalálható, más részük területspecifikusan vagy csak néhány településen használatos, és vannak olyanok is, melyek csak egyetlen egy nyelvjárásból adhatók. Hozzá kell tennem ugyanakkor, hogy a jövevényszavakra vonatkozó források az adott korban igen sporadikusak, néhol esetlegesek és areálisan távolról sem fedik le az összes németek lakta területet – mindössze 34 településről és négy nagyobb földrajzi egységről (Bánát, Szatmár-vidék, Apatin és környéke, Budai hegyvidék) sikerült adatokat gyűjtenem –, ami valószínűsíti azt, hogy teljes dokumentáció esetén a jövevényszók száma is emelkedne. Feltehetőleg ugyanilyen hatást váltana ki, ha a vizsgált korszak technikai specifikumából adódóan nem írott forrásokkal dolgoztam volna, hanem beszélt nyelvi anyaggal.

A négyszáz szavas korpusz, minden hiányossága ellenére, koherens és szisztematikus forrásanyagának bizonyult a vizsgálatok során. Jelzi ezt többek között az a tény is, hogy a jövevényszavak nagy része jól körülhatárolható téma- és fogalomkörökhöz, valamint nyelvi változatokhoz kapcsolódik. Ez arra utal, hogy a hazai németiség körében az új hazában, megváltozott körülmények között – az egyes települések nyelvjárási hovatartozásától és földrajzi helyzetétől függetlenül – azonos deficitekkel, hiányosságokkal, szükségletekkel és az ezek pótlására, lefedésére hivatott azonos, de legalábbis hasonló stratégiákkal van dolgunk. A magyar jövevényszavak fentebb említett tematikus csoportosítása a következő képet mutatja (az egyes csoportoknál általában nem az összes, hanem csak a legjellemzőbb jövevényszavakat tüntettem fel²):

² A nyelvi adatok közléséhez a következőket szeretném hozzáfűzni: Az egyes jövevényszavakat csak átadó nyelvi, tehát magyar alakjukban közlöm. A vizsgált korszakra egyébként a magyarországi németek körében – többek között a nyelvjárás erős pozíciójának és a magyar nyelvtudás szinte teljes hiányának köszönhetően – a jövevényszavak teljes nyelvi beágyazódása volt a jellemző. Mivel azonban a hazai németiség különböző helyi nyelvjárásokat beszél, az egyes magyar jövevényszavak is az adott átvevő közösség nyelvjárási szabályainak függvényében ágyazódtak be, s így adott esetben egymástól eltérő nyelvjárási formákkal rendelkeznek. Ez az igen érdekes problémakör azonban nem képezi előadásom tárgyát. Az egyes jövevényszavak előfordulási helyéhez vö. a Forrásjegyzéket, ill. a következő publikációkat: Erb, Mária (1997), valamint Erb, Mária (2001). A jövevényszavak átadó- és átvevőnyelvi jelentéséhez: Mivel igen összetett és több szá-

Étkezési kultúra

bogrács; bogrács; bogrács; gulyás; kalács; kukoricamálé; lacikonyha; mák; palacsinta; pampuska, paprikás; pogácsa; puliszka; szárma; szilvórium; tarhonya; tepsi; túró; túrós csusza; túrós lepény.

Ruházat, öltözködés

atilla, bakancs, bekecs, blúz, bocskor; bújbele; bunda; csákó; csizma; csurák; dolmány; fűzős; gatya; gombos; gallér; kabát; kalap; kalpag; kezelő; köpönyeg; kucsma; kurta; mente; papucs; sapka; suba; sujtás; szarvas; szűr; topánka

Viselkedéskultúra és -formák, köszönések, megszólítások

áldomás, Éljen!; Halljuk!; Lássuk!; Hogy volt?!; alászolgája; néni; bácsi.

Káromkodások, szitokszavak

A teremtésit!; Az anyád!; Az apád!; Az argyélusát!; B... az anyádat!; B... az Istenit!; B... a teremtette!; Ejnye, teremtette!; Fene egye meg!; Kutya teremtette!

Növénytermesztés, állattenyésztés

- Növények és kultúrnövények: *bakator; csicsóka, kadarka, kukorica, paprika, pipacs, tulipán;*
- háziállatok: *bika, boci, csikó, fakó, gulya, kacsa, kakas, kese, mangalica, ménes, mokány, pulyka;*
- Állatterelő és -hívogatószók: *becse, boci, buri(ka), gvi/gyvia, hess, kuc, pi-pi;*
- egyéb mezőgazdasági szakszavak: *akol, béres, bitang, bojtár; cseléd, gazda, gulyás hodály, karám, petrence, pusztá, sallang, szállás, tanya;*
- állatnevek (tehén-, bika-, ló- és kutyanevek): *Betyár; Bimbó, Daru, Cifra, Csákó; Körmös, Rendes, Szarvas; Csillag, Dáma, Deres, Fakó, Fáni, Huszár, Madár, Szellő; Bundás, Farkas, Tigris, Tisza.*

A tudományos-technikai fejlődés vívmányai

mozi, villamos, vonat.

Hivatali, államigazgatási és katonai nyelv

alispán, árenda, árendás, baka, deres, fillér, fogdmeg, hajdú, honvéd, huszár, intéző, ispán, korbács, korbácsol, kortes, korteskedik, pandúr, pengő, robot, robotol, tüzér; városháza, zupás, zsandár.

Gyermeknyelv (gyermekjátékok, eszközök, játékszabályok)

bika ('gyerekjáték, melyet öt kavicsal játszanak'), *cesz/ceszik* ('ha a labda a játékost csak érinti, súrolja'), *csiga, csigázik, félkéz* ('ha a játékos a pigézés elnevezésű játéknál csak félkézrel üt'), *kampó* ('egy labdajáték neve'), *lukas* ('ha a játékos a labdát nem találja el'), *patkó* ('a patkózás elnevezésű játéknál használatos eszköz:

lon futó problémakörrel van szó, amely szintén nem képezi jelen fejtegetések tárgyát, csak azokban az esetekben adtam meg a szavak magyar jelentését – ld. A Gyermeknyelv alatti felsorolást –, amelyekben azt mai ismertségük, elterjedtségük, ill. gyakorlati használatuk hiánya alapján ezt indokoltan tartottam.

kerek vasdarab lyukkal a közepén’); *patkózik* (‘a *patkózás* nevű játékot játszani’), *ujróta* (‘egy labdajáték neve’).

Ezek, a teljesség igénye nélkül felsorolt jövevényszavak önmagukban is már igen érdekes, szemléletes és sokatmondó tanúi a magyar nyelv és a tágabb értelemben vett magyar kultúra hazai németiségre kifejtett hatásának,³ az a tény pedig, hogy nagy részük egy ilyen-fajta rendszerező csoportosításban elhelyezhető, bizonyos általánosabb hatásmechanizmusok, szabályszerűségek és ok-okozati összefüggések létezését valószínűsíti. Az adatolt jövevényszavak egy jelentős csoportját képezik azok, melyek tipikusan magyar, tehát a németiség számára eddig ismeretlen valóság tartalmakat, ethnoreáliákat (magyar ’exoticumokat’, ’typicumokat’) jelölnek; ezekben az esetekben a szó átvétele az általa megjelölt valóság tartalommal együtt történik, és a német nyelvjáráásokban szükségszerűen jelentkező nominációs hiányokat fedi le. A feldolgozott források is többször értekeznek erről részletesebben (pl. Eszterle 1929: 67; Kräuter 1907: 40), illetve jelzik ezt azáltal, hogy az ebbe a kategóriába tartozó magyar jövevényszókat a „speciális magyar viszonyokra vonatkozó [...] szók” (pl. Horger 1899: 714) csoportmegjelölés alatt közlik. Nyelvi korpuszunk minden fentebbi csoportjában szép számmal találunk olyan szavakat, melyeket egyértelműen ide sorolhatunk, s amelyek eklatáns példái a hazai németiség ’magyar valóságba’ történt beilleszkedésének, akkulturációjának; pl. *bogrács*, *gulyás*, *laticonyha*, *palacsinta*, *pogácsa*, *atilla*, *bújbele*, *dolmány*, *csákó*, *gatya*, *mente*, *alászolgája*, *Hogy volt?!*, *paprika*, *bakator*, *kadarka*, *alispán*, *pengő*, *pandúr*; *zsandár*; valamint a gyermeknyelvi példák.

A magyar étkezési és konyhakultúra hatása bizonyos tipikus nyersanyagokban, főzési hozzávalókban és ételekben mutatkozik meg, de jelentkezik az egyes ételek ’magyaros’ elkészítési technikájában is – pl. a paprika gyakori használatában –, mint ahogy azt Wild Katalinnak a magyarországi németek étkezési kultúrájával foglalkozó könyvében részletesebben is olvashatjuk (Wild 1998: 10–11.). Itt térnek ki röviden az úgynevezett ’vándorszavak’, ill. ’kultúrszavak’ kérdésére – noha a probléma nem csak egyes, ebben csoportban előforduló jövevényszavakat érint –, melyek a közép- és délkelet-európai térségben igen sok népcsoport, így a magyarok nyelvében megtalálhatók, pl. *csurák*, *málé*, *palacsinta*, *szárma*. Ugyanakkor ’vándorszavak’ nyelvről nyelvre való átadásának pontos sorrendisége gyakran nehezen rekonstruálható, az is feltételezhető, hogy az ország különböző területein elő németiség az adott terület etnikai összetételének függvényében más-más nyelvből vette át az adott szót.

A magyar öltözködési kultúra hatása egyes ruhadarabok, szabásminták és díszítési technikák átvételében mutatkozik meg, érdekes adalék, hogy a jövevényszók között találjuk a következő két hibrid mesterségmegnevezést is: *csizmemacher* (a magyar *csizma* és a német *Macher* ’készítő’) és *papucsenmacher* (a magyar *papucs* és a német *Macher* ’készítő’). Figyelemre méltó, hogy a török előtti németiségre is nagy hatással volt a magyar ruházatkodási kultúra: Ebenspanger János a hienc nyelvbe olvadt magyar szavak kapcsán említést tesz többek között arról is, hogy a hienc parasztkodás öltözködése idővel éppúgy magyarrá lett, mint gondolkodásmódjuk (vö. Ebenspanger 1882: 6). Egy adott szó

³ Mivel igen összetett információkat hordoznak, különböző tudományok és tudományterületek – pl. kontaktnyelvészet, dialektológia, nyelvészociológia, néprajz, pszicholingvisztika, hogy csak a legfontosabbakat említsem – bevonásával történő interdiszciplináris elemzésüket nemcsak lehetségesnek, de egyenesen szükségesnek is tartom.

átvétele nem minden esetben járt automatikusan együtt az általa jelölt tárgy, dolog átvételével, használatával, a különböző népcsoportok gyakorlati együttélése, interetnikus kapcsolatrendszere azonban – úgy tűnik – legalább annak nyelvi megnevezését szükségessé tette. Erre Horger Antalnak a bánáti németekre vonatkozó magyar jövevényszószógyűjteményéből találunk példát: „szúr: durva szőrposztóból készült ruhadarab, melyet a magyarok viselnek”, – ugyanakkor „suba: durva szőrposztóból készült hosszú kabát, melyet az oláhok⁴ viselnek” (Horger 1899: 712).

A ’viselkedésformák’ tematikus csoportjában szereplő jövevényszók közül csak a talán legérdekesebbekre, a káromkodásokra és szitokszókra térnek ki, melyek száma a teljes korpuszban összesen húsz, s így öt százalékát teszik ki az összes jövevényszónak, ami tekintélyesnek mondható. A téma a vonatkozó forrásokban is többször előfordul, nemcsak az újabb, hanem a régebbi német nyelvszigetek, sőt egyéb magyarországi kisebbségek vetületében is. Schäfer Károly arról ír, hogy a káromkodás speciálisan magyar áru „jámbor németjeinknél” (Schäfer 1896: 579), Lehr Vilmos pedig a következőképpen fogalmaz és világít rá a probléma multietnikus voltára: „Oláh nyelvkinca a magyar bakának alig terjed túl a szitkozódáson, a mint a köztapasztalás szerint ez az első, amit az ember gyakorlati nyelvtanulásnál elsajátít” (Lehr 1895: 186). Karin Ney négy, Nagyszében környéki szász faluban végzett kutatásokat a nyolcvanas évek elején. Egyik adatközlője a következőképp összegzi ez irányú meglátásait:⁵ „A németek olyan fantáziátlanok! Ha egyszer úgy isten igazából káromkodni akarnak, legfeljebb a „Scheiße!”-ig jutnak, állapította meg egy szász férfi. Egy dühös száznak azonban a káromkodások és szitokszók gazdag tárháza áll rendelkezésre, hogy kidühöngje magát – általában román nyelven! Egy szász románul káromkodik, egy román magyarul. [...] A legjobban magyarul lehet káromkodni, de a román sem rossz!” (Ney 1894: 125). Meglehet, hogy ezek a megállapítások esetlegesen vitatható népkarakteriológiai vonásokat sem nélkülöznek, de mindenképpen összhangban vannak a forrásokból nyert szitokszókra vonatkozó mennyiségi mutatókkal és azzal a ténnyel, hogy a hazai németség szitokszavainak nagy részét a magyarból kölcsönözte. Ehhez minden bizonnyal hozzájárult ezen szavak magas használati frekvenciája a hétköznapi magyar nyelvhasználatban, valamint az a tény is, hogy a német nyelvjárások ezen a téren valószínűleg bizonyos ’deficitekkel’ rendelkeztek. Mindenképpen meg kell azonban említenem azt a tényt, hogy az akkulturáció a szitokszók átvétele terén nem volt teljes: Az egyes lexémákat, szóalakokat átvette ugyan a hazai németség, de azok egy kivételével jelentős jelentésváltozást mentek keresztül, és durva jelentéskomponensüket elvesztették – mintegy hozzáidomultak új használóik fentebb idézett jámborságához.

A növénytermesztés, állattenyésztés témakörben feltűnően sok magyar kölcsönzóval találkozhatunk, köztük számos olyannal is, amelyek nem tipikusan magyar valóságtartalmakat jelölnek, s melyek esetében a nyelvjárás részéről kommunikatív deficit és megnevezési hiányosság bizonyosan nem állt fenn, hiszen a hazai németség túlnyomó többsége a paraszti réteghöz tartozott. Ezekben az esetekben a magyar szó idővel feltehetőleg kiszorította az indigén német nyelvjárás megfelelőit, vagy – és erre is van több példa –, a jövevényszó német megfelelője mellé integrálódott a német nyelvjárásba, de mindkét szó jelentésmódosuláson – legtöbbször jelentésszűkülésen – ment keresztül. A nagyszámú

⁴ A két népcsoport neve az eredeti szövegben is kurziválással szerepel – feltehetőleg kiemelési, nyomatékösítési céllal.

⁵ A német nyelvű idézetet saját fordításomban közlöm.

magyar kölcsönszó beépülésének összes okára itt nincs módomban kitérni, ezért csak a legfontosabb ok-okozati összefüggésekre szeretnék röviden rávilágítani. A magyarországi német háztartásokban és egyéni gazdaságokban gyakran foglalkoztattak magyar – de a terület etnikai összetétele függvényében – román vagy szlovák béreseket, cselédeket is, így a magyar nyelv sokszor jelen volt a gazdasággal kapcsolatos mindennapi kommunikációban. Ezenkívül – ezt több korabeli forrás is kifejti –, a hazai németek lakta községek jelentős részében magyarok voltak a csikósok, gulyások, pásztorok (Hajnal 1906: 67; Potoczky 1910: 45). Mindezek mellett kiemelkedő szerepet kell a vásároknak és az ott folyó árukereskedelemnek tulajdonítanunk. Valószínűsíthető, hogy egy olyan többnyelvű országban, mint Magyarország, e találkozások színterein – hallgatólágosan, ám nagyon is gyakorlatiasan – a magyar az egyes nyelvek között a közvetítő-nyelv, a lingua franca szerepét játszotta. A magyar állatterelő és hívogatószók nagy száma, valamint a háziállatok magyar neve mögött is feltehetőleg ezt a gyakorlatias stratégiát kell keresnünk, állatok ugyanis igen nehezen szoktathatók át új névre, illetve kommandóra.⁶ A háziállatoknak azonban nem csak a hazai németeknél volt, illetve van ma is magyar nevük: Reichnitz Ignác a Hajdú megyei oláhoknál számol be ugyanerről sok példával (Reichnitz 1896: 301), Larissa Naiditsch pedig – immár az országhatáron túlra tekintve – a Szentpétersvár környékén élő németek esetében számol be arról, hogy a háziállatoknak kivétel nélkül orosz nevük van (Naiditsch 1994: 35.).

Az, hogy a hivatali, közigazgatási nyelv meglehetősen sok jövevényszóval képviselte magát, nem meglepő: a német telepesek mint magyar állampolgárok természetesen beilleszkedtek új hazájuk állami- és közigazgatási struktúrába, és mivel a hivatali nyelv nagymértékben terminologizált nyelvi változat, szinte semmiféle szinonimitást nem enged meg. Így nem meglepő, hogy a németiség ebbéli betagozódásának, új viszonyokhoz való alkalmazkodásának ilyen sok beszédes tanúja van.

A gyermeknyelvben használatos magyar jövevényszavak az összes jövevényszó tíz százalékát teszik ki, s ezzel a viszonylag magas számaránnyal az akkulturáció és az interetnikus kapcsolatok egyik igen lényeges jellemzőjére, jelesül ezek generációs-specifikus voltára világítanak rá. A nyelvi adatok – a sok játékkal, játszással kapcsolatos jövevényszón keresztül – azt jelzik, hogy a német gyerekek Magyarországon sok játékot tanultak meg magyar kortársaiktól, ez pedig csak közös interakciók, tevékenységek révén lehetséges. Ehhez talán az is hozzájárult, hogy ez a korosztály nyíltabb, mint a felnőtteké, és még mentes esetleges előítéletektől is. Érdekes ugyanakkor, hogy a játékokra vonatkozó jövevényszavak szinte kivétel nélkül ugró-, futó-, ill. ügyességi játékokkal kapcsolatosak, ahol a verbalitás minimális. Nagyobb és főként terjedelmesebb (idegen)nyelvi kihívást jelentő körjátékokra és körtáncokra utaló szóanyag ugyanis nem volt adatolható. A közös játékon kívül az úgynevezett 'gyerekcseré-rendszer' is bizonyára hozzájárult a kölcsönszavak számának szaporodásához (vö. Kósa 1981 és 1987, valamint Andrásfalvy 1978), azonban a legerőteljesebb hatást – s ez már túlmutat a jövevényszó-problematikán –, a XIX. század végétől kezdve a kisebbségi oktatásban mind erőteljesebben megjelenő magyar nyelv váltotta ki.

Összefoglalva: a címben vázolt igen sokrétű problémakör néhány fontosabb jellemzőjét kívántam csak megvilágítani – elsősorban a nyelvészet oldaláról. Ugyanakkor mindenképpen fontosnak tartom, hogy egy ilyen tradicionálisan soknemzetiségű ország, mint

⁶ Magyar nevet először feltehetőleg a haszonállatok kaptak, ennek kutyákra és macskákra való analógiás kiterjesztése valószínűleg későbbi keletű.

Magyarország esetében ezek a kölcsönösségi alapon működő, ha proporcionálisan nem is kiegyenlített, de mindenképpen multilaterális kapcsolatrendszereket – egy teljesebb kép elérése érdekében – az összes érintett népcsoportra vonatkozóan feltérképezzék a kutatók.

Források

- Bakonyi János 1940: *Márkó telepítése és nyelvjárása*. Budapest.
- Bauer, Hilda 1933: *Nagyárpád: Mundart und Sitte*. Pécs.
- Dengl János 1907: *Az orczyfalvi német német nyelvjárás hangtana*. Budapest.
- Eszterle M. Edit 1929: *A budakeszi német nyelvjárás hangtana*. Budapest.
- Folláth Ferenc 1941: *Szóképzés a budakörnyéki német nyelvjárásban*. Budapest.
- Hajnal Márton 1906: *Az isztiméri német nyelvjárás hangtana*. Budapest.
- Happ József 1915: *Béb község német nyelvjárásának hangtana*. Budapest.
- Horger Antal 1899: A bánsági sváb nyelvjárás magyar szavai. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 7. 702–716.
- Jakob Károly 1926: Magyar jövevényszók a verbászi német nyelvjárásban. *Magyar Nyelvőr* 55, 203–204.
- Járai József 1944: *A kaposfői német telepesek és nyelvjárásuk*. Budapest.
- Kräuter Ferenc 1907: *A niczkyfalvi német nyelvjárás hangtana*. Budapest.
- Lindenschmidt Mihály 1905: *A verbászi német nyelvjárás hangtana*. Budapest.
- Mornau József 1915: *A szeghegyi német nyelvjárás hangtana*. Budapest.
- Müller József 1901: A franzfeldi német nyelvjárás. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 25, 728–740 és 809–822.
- Neuhauser Frigyes 1927: *A zirci német nyelvjárás hangtana*. Budapest.
- Popper Stefánia 1906: *A zombolyai német nyelvjárás*. Budapest.
- Potoczky Lajos 1910: *A zebegényi német nyelvjárás*. Budapest.
- Révai József 1910: *A csenei német nyelvjárás hangtana*. Budapest.
- Riedl Ferenc 1933: *A budaörsi német (középbajor) nyelvjárás alaktana*. Budapest.
- Róth János 1911: *A kucorai német nyelvjárás hangtana*. Budapest.
- Schäfer Károly 1896: Vándormagyarok (Apatin és környéke). *Magyar Nyelvőr* 25, 579–581.
- Schäffer István 1908: *A kalaznói német nyelvjárás hangtana*. Budapest.
- Schilling Rogerius 1933: *Dunakömlőd és Nemetkér telepítés-, népesség- és nyelvtörténete*. Budapest.
- Schmidt Henrik 1899: A verbászi német nyelvjárás. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 23, 806–828.
- Tafferner Antal 1941: *Vértesszőlő: Egy hazai német település leírása*. Budapest.
- Tóth, Károly 1934: *Das Bikácsér Deutschtum und seine Mundart*. Beitrag zur Mundartenforschung [sic!] und Sitte. Debrecen.
- Vonház István 1908: *A szatmármegyei német nyelvjárás hangtana*. Budapest.
- Weidlein János 1930: *A murgai német nyelvjárás alaktana*. Budapest.
- Wittmann, Adam 1943: *Die Mundart von Pusztavám*. Bistritz.

Irodalom (Válogatás)

- Andrásfalvy, Bertalan 1978: Die Arbeitsbeziehungen zwischen ungarischen und deutschen Dörfern in der Umgebung von Budapest. In: Weber-Kellermann, Iingeborg (Hg.): *Zur Interethnik. Donauschwaben, Siebenbürger Sachsen und ihre Nachbarn*. Frankfurt am Main, 301–315.

- Erb, Maria 1997: *Ungarische Lehnwörter in den neueren deutschen Sprachinselmundarten von Ungarn bis 1945*. Strukturlinguistische und soziopragmatische Untersuchungen. Diss. (Ms.) Budapest.
- Erb, Maria 2001: *Hansi, khumm, spül'ma Tschikosch!* – Ungarische Lehnwörter in der Kindersprache der nachtürkischen deutschen Sprachinselmundarten von Ungarn bis 1945. In: Canisius, Peter et al. (Hgg.): *Sprache – Kultur – Identität*. Festschrift für Katharina Wild zum 60. Geburtstag. Pécs. 63–78.
- Ebenspanger, János 1882: A hiencz nyelvbe olvadt magyar szavak [Ungarische Lehnwörter in der Sprache der Heanzen]. In: *Felsőlvői ág. hitv. ev. nyilv. tanintézetek értesítője* 6.
- Hutterer, Claus Jürgen 1991: Hochsprache und Mundart bei den Deutschen in Ungarn. In: Ders.: *Aufsätze zur deutschen Dialektologie*. Hg. von Karl Manherz. Budapest (= Ungarndeutsche Studien 6), 253–281.
- Jacobi, Karl 1895: Magyarische Lehnwörter im Siebenbürgisch-Sächsischen. In: *Programm des Evangelischen Gymnasiums A: B. in Schäßburg*. Schäßburg.
- Kósa Lajos 1981: Gyermekcsere és nyelvtanulás. In: *A 2. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi és Nemzetiségkutató Konferencia előadásai 2*. Budapest/Békéscsaba. 142–148.
- Kósa Lajos 1987: Kindertausch und Sprachenlernen in Ungarn. In: *Hungarian Studies* 3/1–2. 85–93.
- Lehr Vilmos 1895: Vándormagyarok. *Magyar Nyelvőr* 24, 186–188.
- Naiditsch, Larissa 1994: Wortentlehnung - Kodemischung - Kodewechsel: Sprachinterferenzen in den Mundarten der deutschen Kolonisten bei Petersburg-Leningrad. In: Bernd, Nina; Mattheier, Klaus Jochen (Hgg.): *Sprachinselforschung*. Eine Gedenkschrift für Hugo Jedig. Frankfurt am Main, 31–45.
- Ney, Karin 1984: *Rumänische Transferenzen in vier siebenbürgisch-sächsischen Ortsmundarten des Kreises*. Hermannstadt/Rumänien. Marburg.
- Reichnitz, Ignác 1896: Magyar szók a hajdú megyei oláhoknál [Ungarische Lehnwörter bei den Rumänen im Komitat Hajdú]. *Magyar Nyelvőr* 25, 300–301.
- Weber-Kellermann, Ingeborg (1959) 1978: Zur Frage der interethnischen Beziehungen in der „Sprachinselvolkskunde“. In: Dies. (Hg.): *Zur Interethnik: Donauschwaben, Siebenbürger Sachsen und ihre Nachbarn*. Frankfurt am Main, 125–149.
- Weber-Kellermann, Ingeborg; Schenk, Annemie 1977: Deutsche in Südosteuropa. In: *Zeitschrift für Volkskunde*, 43–59.
- Weidlein, Johann 1961: Deutsch–ungarische Kulturbeziehungen im Spiegel der Sprache. In: *Südostdeutsches Archiv* 3, 197–201.
- Weidlein, Johann 1962: Zur Frage der ungarischen Lehnwörter in den donauschwäbischen Mundarten. In: *Donauschwäbisches Archiv* 5, 178–183.
- Wild, Katharina 1998: *Großmutter's Küche. Ungarndeutsche Gerichte für Alltag und Festtag*. Budapest.